

ТЕОРІЯ ТА ПРАКТИКА НАВЧАННЯ І ВИХОВАННЯ

УДК 37.041.02-053.5

DOI: <https://doi.org/10.5281/zenodo.1255774>

МИКОЛА СТЕПАНЕНКО

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-6727-1265>

(Полтава)

ВАЛЕРІЙ ЛУТФУЛІН

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-8967-3863>

(Полтава)

САМООСВІТА ШКОЛЯРІВ ЯК ВАЖЛИВИЙ ЧИННИК УСУНЕННЯ ВІД ПЕРЕВАНТАЖЕНЬ НАВЧАЛЬНОГО ПРОЦЕСУ

У статті розкрито провідне значення самоосвіти у творчості видатних учених, письменників, діячів мистецтва, потреба й можливості використання самоосвіти школярів як важливого чинника долання навчальних перевантажень; вирізнено першочергові завдання вчителів у подоланні труднощів, пов'язаних з організацією самостійного читання учнів.

Ключові слова: самоосвіта, навчальні перевантаження, мотиви учіння, виховання любові до книги, самостійне читання учнів, літературні бесіди.

Постановка проблеми. Протягом багатьох століть важливим доповненням і логічним продовженням шкільного навчання було самостійне оволодіння знаннями за допомогою книг.

Метою пропонованої статті є висвітлення ролі самостійного читання та самоосвіти учнів як одного з чинників позитивного розв'язання проблеми нормування навчальних навантажень учнів і піднесення якості шкільної освіти.

З історії дослідження. Не зайвим буде навести кілька фактів з історії розглядуваного питання. У Стародавній Греції найдопитливіші юнаки після завершення навчання в школах не припиняли самоосвіти. Важливо, що саме завдяки їй видатні мислителі античного світу розвивали свою ерудицію, розширювали свій інтелектуальний потенціал. Основна роль у створенні необхідних умов для самоосвіти в рабовласницькому суспільстві належала бібліотекам. Найвідомішою в цей історичний період була Олександрійська книгозбірня, заснована в III ст. до н.е. В епоху Середньовіччя й Відродження такі храми духовності створювалися при університетах, монастирях, королівських та князівських дворах, що сприяло активному поширенню самоосвіти. З виникненням книгодрукування аналізована в пропонованій праці форма оволодіння знаннями стає до певної міри доступною і для тих, хто не мав змоги навчатися в школах.

Виклад основного матеріалу. Прагнення людини до самоосвіти здебільшого виникає у зв'язку з розвитком її пізнавальних інтересів. Найважливішим чинником реалізації цього прагнення є самостійне читання книг. Яскравими прикладами благотворного впливу самостійно простудійованих книг на формування особистості слугують біографії таких видатних учених, письменників, діячів мистецтва, як А. Ампер, В. Вернадський, М. Фарадей, Г. Сковорода, Т. Шевченко, І. Франко, Леся Українка, К. Станіславський.

Цілеспрямоване самостійне читання художньої, науково-популярної, науково-фантастичної й суто наукової літератури має величезний освітній та виховний потенціал. З огляду на це винятково **актуальним** завданням школи було і, переконані, залишиться виховання в учнів любові до книги, побудження до самостійного читання з метою збагачення знаннями й одуховнення.

На превеликий жаль, традиційний освітній процес не сприяє успішній реалізації окреслених завдань. Історико-педагогічний аналіз розвою шкільної освіти промовисто демонструє, що в ній протягом багатьох століть укорінювалися вади, діагностовані Я.А. Коменським як “застарілі хвороби школи” [7, с. 303]. З-поміж них слід вирізнити насамперед навчальні перевантаження учнів, примусовий характер дидактично-пізнавальної діяльності, механічне заучування теоретичного матеріалу без належного його усвідомлення.

Вади, про які мовиться, не минули й сучасної школи, вони мають гальмівний і навіть руйнівний вплив на розумовий розвиток учнів, на засвоєння ними основ наукових знань. Найбільшу небезпеку становлять непомірні навчальні перевантаження дітей, несумісні з принципом доступності навчання та, зрештою, і з усією системою дидактичних принципів [1, с. 155; 4, с. 204]. Освітня практика перевантаження породжує хіба що відразу до отримання нових знань, а це, за Я. А. Коменським, спричиняє “смерть навчання” [7, с. 528]. Слушною в цьому зв’язку видається думка автора методики кількісного оцінювання рівня навчальних перевантажень В. Беспалька про те, що “учень, гранично перевантажений навчальними предметами, нічим, крім нульової успішності, відповісти не може” [2, с. 36]. У багатьох дослідженнях цього вченого виняткову увагу приділено перевантаженості шкільних підручників з усіх предметів (див.: [2]). Сумна “пальма першості”, за його твердженням, належить підручникам із математики, де перевантаженість сягає 5-кратного й навіть 20-кратного рівня [3, с. 152–153].

Аномалія навчальних перевантажень, як свідчить огляд психолого-педагогічних, фізіологічних, медико-гігієнічних і кримінологічних студій, спричиняє глибокі деформації в засвоєнні навчальних предметів, у розумовому розвитку й моральному вихованні школярів, а ще – надзвичайно високий рівень нервово-психічної та соматичної захворюваності дітей і підлітків, зростання злочинності серед неповнолітніх [8, с. 163–192]. Усе це вимагає негайного впровадження нормованого обсягу й адекватного змісту навчального матеріалу з усіх предметів.

Порушену проблему мають розв’язувати насамперед автори шкільних програм та підручників. Важлива роль у втіленні їхніх ідей належить як учителям-предметникам, так і педагогічним колективам загальноосвітніх навчальних закладів. У цьому контексті виняткової актуальності набуває узагальнювальний висновок А. Дістервега про досконалість навчальної роботи педагога: “Учителі з гарними задатками з року в рік відчутно скорочують навчальний матеріал і доводять його врешті-решт до належного мінімуму. Це справжні вчителі” [5, с. 395]. Усунення аномальної перевантаженості учнів домашніми завданнями – одна з необхідних і достатніх умов гармонійного доповнення навчальної діяльності школярів самостійним читанням художньої, науково-популярної та іншої літератури. Корисним з огляду на висловлене буде й широко відомий досвід Є.М. Ільїна, описаний у книзі В. Іваніхіна “Почему у Ильина читают все” (див.: [6]).

Освітня та виховна значущість самоосвіти є давно відомою педагогічною істиною. Значні переваги цілеспрямованої самоосвіти над перевантаженим і примусовим шкільним навчанням добре розумів Я.А. Коменський. Наголошуючи на природності характеру самостійного оволодіння знаннями, він зазначав: “Приклади автодидактів демонструють з усією очевидністю, що, ідучи вслід за природою, людина може досягнути все” [7, с. 274]. Окремі з них, “не маючи ніяких учителів, будучи самі собі вчителями, значно випередили тих, які відчували на собі ретельну опіку вчителів” [там само]. Високу результативність такого навчання видатний чеський педагог підтвердив прикладом дивовижних успіхів самоосвіти Жозефа (Йосипа) Скалігера (1540–1609), відомого французького історика, що заклав основи наукової хронології, самотужки “засвоїв чотирнадцять мов, а мистецтв і наук – стільки, скільки може вмістити людський розум, і оволодів, здавалось, усім цим досконаліше, ніж ті, хто досягав лише одну науку” [7, с. 333].

Виняткового значення самоосвіти учнів надавав видатний лікар і педагог М.І. Пирогов. У гімназіях Одеси й Києва саме з його ініціативи було запроваджено літературні бесіди за змістом книг, які учні самостійно прочитали. Така форма освітньо-виховної роботи пробуджувала в багатьох дітей інтерес до самостійної роботи з науковою літературою, сприяла виявленню обдарованості й нахилів до того чи того виду діяльності. Життя підтвердило правильність погляду М. Пирогова на літературну бесіду як “потужний посібник для учнівської освіти” й “засіб розвитку самостійної діяльності та підготовки до університету” [9, с. 184–186].

Виховна практика свідчить, що самостійне читання дітей за належного педагогічного

керівництва завжди результативне, воно позитивно впливає на пізнавальну активність і розумові здібності учнів. Так, у школі імені Достоевського (для безпритульних дітей), якою керував В. Сорока-Росинський, першим етапом пробудження в учнів бажання навчатися було читання книг уголос. Спочатку це робили вчителі, потім їхню справу перехоплювали учні. Вони ознайомлювалися з мистецтвом декламації поетичних творів, училися читати в ролях, згодом переходили до інсценізацій. Більшість із тих, хто були залученими до цієї творчо-інтелектуальної процедури, неодмінно ставали активними читачами [10, с. 186].

Самостійному читанню художніх творів відводилося особливе місце в навчально-виховному процесі Павлівської середньої школи, директором якої був В. Сухомлинський. Усі педагоги цього освітнього закладу спрямували свою діяльність передусім на те, щоб зацікавити вихованців доступною за змістом літературою з різних галузей знань, оскільки вбачали в цьому один із важливих шляхів подолання навчальних перевантажень. "Ми добиваємося, – зазначав В. Сухомлинський, – щоб наш учень читав журнали, науково-популярну літературу: чим більше він читає внаслідок свого інтересу до книжки, до науки, тим легше він оволодіває основами наук, тим менше часу йде в нього на підготовку домашніх завдань... Перш ніж почути на уроці фізики пояснення матеріалу про будову атома, наш учень уже начитався захоплюючих, цікавих статей і заміток про елементарні частинки; нехай багато чого в цих статтях йому ще не зрозуміле, але це не послаблює, а навпаки, посилює інтерес до матеріалу, що вивчається на уроках" [11, с. 243–244].

Переконані, що висока ефективність систематичного самостійного оволодіння знаннями зумовлена тим, що воно захищає дитину, підлітка, молоду й навіть зрілу людину від багатьох "застарілих хвороб школи", і від навчальних перевантажень також. Цілеспрямована самоосвіта базується на стійкій жадобі до знань, якої бракує школярам, з тим поправним коефіцієнтом, що темп пізнавальної діяльності прискорюється або вповільнюється залежно від складності засвоєваних знань, рівня опановуваних умінь і навичок. На цьому ґрунті в особистості формується критичне ставлення до якості набутих знань, яке спонукає доводити осмислення засвоєваного пізнавального матеріалу до повного розуміння, сприяє розвитку самостійності мислення, гартує волю, допомагає успішно долати труднощі в процесі самоосвітньої діяльності.

За таких умов прагнення до подальшого оволодіння знаннями безперервно еволюціонує, зрозуміло, у кращий бік, що можна яскраво проілюструвати на прикладі життєпису багатьох видатних учених, письменників, діячів мистецтва. Наприклад, В. Вернадський із семирічного віку самостійно студіював літературу з різних галузей знань. Спочатку коло його читацьких інтересів формувалося під впливом батька й охоплювало історію, філософію, релігію, слов'янські мови. Пізніше він зосередив свої пізнавальні інтереси на природничих науках. Усе це стало надійним підмурком виформування енциклопедичності знань В. Вернадського, широти спектра наукових поглядів ученого світового рівня.

Вважаємо, що провідна роль у залученні учнів до самостійного читання належить передусім учителям-філологам. На уроках літератури вони мають ознайомлювати вихованців із тим, яке місце займала самоосвіта у творчості майстрів слова. Досить згадати хоча б те, яку роль зіграла самоосвіта в духовно-інтелектуальному житті І.Франка, Лесі Українки й інших українських письменників. Так, І. Франко, навчаючись ще в п'ятому класі Дрогобицької гімназії, почав збирати власну бібліотеку, яка до кінця його "гімназійних часів виросла до числа 500 томів" [12, с. 242].

Зрозуміло, що самоосвіта дітей шкільного віку – це не альтернатива навчанню в школі, а органічне його доповнення. Самоосвіта учнів як складник цілісного педагогічного процесу сприяє значному підвищенню ефективності навчання й виховання в загальноосвітніх школах. Яскравими прикладами на підтвердження сказаного є досягнення в науці відомого математика І. Шафаревича, який у 14 років достроково завершив вивчення шкільного курсу математики, а також головного конструктора автоматичних станцій для дослідження Місяця і планет Сонячної системи Г. Бабкіна, котрий у юнацькі роки самостійно виконав програму середньої школи.

Перші сходинки до самоосвіти – цілеспрямоване залучення школярів до самостійного читання, причому без будь-якого примусу з боку вчителів або батьків. Треба домогтися, щоб процес читання був породжений не тиском обов'язкового виконання навчальних завдань і вимог педагога, а ініціативою учня, його особистісно орієнтованою діяльністю. Таке читання ще не можна вважати цілком самостійним, але вияв особистісних інтересів школяра в цьому процесі –

сутнісна умова поступового переходу від обов'язкового читання до самостійного. Цілком самостійне читання – це звернення учня до книги не через потребу виконання конкретного навчального завдання, а й із власного бажання, яке подеколи мотивоване ще й рекомендацією педагога.

Зважмо й на те, що на сучасних школярів інтенсивно впливає багато чинників, які заважають вихованню потреби самостійного читання, знижують читацьку активність учнів. Ідеться насамперед про Інтернет, телевізійні програми, відеофільми, комп'ютерні ігри тощо.

Висновки. Підсумовуючи сказане, зазначимо: виховання в учнів любові до книги, організацію самостійного читання на основі ретельного діагностування їхніх інтересів слід визнати одним із першочергових завдань учителів початкової школи. У середніх та старших класах це завдання вимагає цілеспрямованих і наполегливих зусиль і кожного вчителя, і всього педагогічного колективу.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

1. Алексюк А. М. Закономірності, принципи і правила навчання / А. М. Алексюк, В. І. Помагайба // Педагогіка / за ред. М. Д. Ярмаченка. – К. : Вища шк., 1986. – С. 138–160.
2. Беспалько В. П. Можно ли купить инновации? / В. П. Беспалько // Педагогика. – 2010. – №7. – С. 30–36.
3. Беспалько В. П. Теория учебника: дидактический аспект // В. П. Беспалько. – М. : Педагогика, 1988. – 160 с.
4. Данилов М. А. Дидактика / М. А. Данилов, Б. П. Есипов. – М. : Изд-во АПН РСФСР, 1957 – 519 с.
5. Дистервег А. Руководство к образованию немецких учителей / А. Дистервег // Хрестоматия по истории зарубежной педагогики / сост. проф. А. И. Пискунов. – М. : Просвещение, 1971. – С. 385–444.
6. Иванихин В. В. Почему у Ильина читают все / В. В. Иванихин. – М. : Просвещение, 1990. – 158 с.
7. Коменский Я. А. Избранные педагогические сочинения : В 2-х т.- Т. 1 / Я. А Коменский / под ред. А. И. Пискунова. – М. : Педагогика, 1982. – 656 с.
8. Лутфуллін В. С. Теоретико-методичні засади усунення навчальних перевантажень учнів / В. С. Лутфуллін. – Полтава : Видавець Шевченко Р. В., 2011. – 336 с.
9. Пирогов Н. И. Избранные педагогические сочинения / Н. И. Пирогов. – М. : Изд-во АПН РСФСР, 1953. – 752 с.
10. Сорока-Росинский В. Н. Педагогические сочинения / В. Н. Сорока-Росинский. – М. : Педагогика, 1991. – 240 с.
11. Сухомлинський В. О. Вибр. твори : У 5-ти т. – Т. 4. / В. О. Сухомлинський. – К. : Рад. школа, 1977. – 640 с.
12. Франко І. Я. Твори : У 20-ти т. – Т. 4 / І. Я. Франко – К. : Держлітвидав, 1950. – 541 с.

REFERENCES

1. Aleksyuk A. M. Zakonomirnosti, pryntsypy i pravyla navchannia / A. M. Aleksyuk, V. I. Pomahaiba // Pedahohika / za red. M. D. Yarmachenka. – K. : Vyshcha shk., 1986. – S. 138–160.
2. Bepalko V. P. Mozhno ly kupyty ynnovatsyy? / V. P. Bepalko // Pedahohyka. – 2010. – №7. – S. 30–36.
3. Bepalko V. P. Teoryia uchebnyka: dydaktycheskyi aspekt // V. P. Bepalko. – M. : Pedahohyka, 1988. – 160 s.
4. Danylov M. A. Dydaktyka / M. A. Danylov, B. P. Esypov. – M. : Yzd-vo APN RSFSR, 1957 – 519 s.
5. Dysterveh A. Rukovodstvo k obrazovaniyu nemetskykh uchytelei / A. Dysterveh // Khrestomatyia po ystoriyy zarubezhnoi pedahohyky / sost. prof. A. Y. Pyskunov. – M. : Prosveshchenye, 1971. – S. 385–444.
6. Yvanykhyn V. V. Pochemu u Ylyna chytaiut vse / V. V. Yvanykhyn. – M. : Prosveshchenye, 1990. – 158 s.
7. Komenskyi Ya. A. Yzbrannyye pedahohycheskye sochyneniya : V 2-kh t.- T. 1 / Ya. A Komenskyi / pod red. A. Y. Pyskunova. – M. : Pedahohyka, 1982. – 656 s.

8. Lutfullin V. S. Teoretyko-metodychni zasady usunennia navchalnykh perevantazhen uchniv / V. S. Lutfullin. – Poltava : Vydavets Shevchenko R. V., 2011. – 336 s.
9. Pyrohov N. Y. Yzbrannyye pedahohycheskye sochyneniya / N. Y. Pyrohov. – M. : Yzd-vo APN RSFSR, 1953. – 752 s.
10. Soroka-Rosynskiy V. N. Pedahohycheskye sochyneniya / V. N. Soroka-Rosynskiy. – M. : Pedahohyka, 1991. – 240 s.
11. Cukhomlynskiy V. O. Vybr. tvory : U 5-ty t. – T. 4. / V. O. Cukhomlynskiy. – K. : Rad. shkola, 1977. – 640 s.
12. Franko I. Ya. Tvory : U 20-ty t. – T. 4 / I. Ya. Franko – K. : Derzhlitvydav, 1950. – 541 s.

VALERII LUTFULLIN

MYKOLA STEPANENKO

SCHOOLCHILDREN SELF-EDUCATION AS AN IMPORTANT FACTOR TO AVOID OVERLOADING IN LEARNING PROCESS

The article characterizes the place and role of self-education in forming a personality. It treks a short history of this issue through the prism of didactic traditions of the antique world that is the slavery, Middle Ages and Renaissance. Special attention has been paid to revealing the significant role of self-education in creative activities of some prominent world and Ukrainian scholars and writers (Joseph Scaliger, Volodymyr Vernadskyi, Ivan Franko). The authors interpret different aspects of learning overloading, their incompatibility with the principle of leaning availability and other general didactic principles. They reason that overloading affect adversely children mental development and moral education as well as the rate of their neuropsychiatric conditions and could cause the increasing of crime rate among teenagers. The article suggests the ways of implementing the standards and amount of educational content in all subjects, i.e. elaborated curricula and text books, the minimum amount of educational stuff in each subject fixed by a teacher, active use of autodidactic methods by means of literary discussions of books read by pupils independently; their involvement in reading books in different fields of knowledge. The article claims that schoolchildren self-education is not an alternative way of learning but its natural necessity. It becomes an integral component of the educational process, and the most effective way of its implementing is intentional involving schoolchildren in reading based on their personal choice and initiative. One of the foremost objectives of a secondary school is to foster love to books in schoolchildren, to encourage them to read books based on deliberate monitoring of their interests. The fulfillment of this objective requires great efforts from teachers and all teaching staff.

Key words: *self-education, learning overloading, pupils' motives, foster love to books, pupils independent reading, literary discussions*

Одержано 01.02.2018р.